

**ירושלים בתודעה
ובעשיה הציונית**

ירושלים בתודעה ובעשיה הציונית

קובץ מאמרים

עורכת

חגית לבסקי

המרכז לחקר הציונות והיישוב
האוניברסיטה העברית בירושלים

בסיוע ההסתדרות הציונית העולמית

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל

החברה ההיסטורית הישראלית

תוכן העניינים

7

מבוא

חלק ראשון: תחת השלטון העות'מני

ישראל ברטל

17 היציאה מן החומות – התפשטות הישן או ראשית החדש?

פנינה מורג'טלמון

מקומה של הציונות בתודעתם של בני עדת הספרדים בירושלים בשלהי

35 המאה התשע-עשרה

רן אהרנסון

47 ירושלים בעיני אנשי העלייה הראשונה

יוסף גולדשטיין

67 ירושלים בהשקפתם של ציוני רוסיה

חיה הראל

75 יחסו של הרצל לירושלים

מרגלית שילה

91 מיפו לירושלים: יחסה של ההסתדרות הציונית לירושלים בתקופת העלייה השנייה

יוסי כץ

המפנה ביחסם של אוסישקין וחובבי ציון לפיתוח ירושלים ולהקמת האוניברסיטה

107 העברית לפני מלחמת העולם הראשונה

נתן אפרתי

137 יהודי אמריקה וירושלים בימי מלחמת העולם הראשונה

חלק שני: תחת השלטון הבריטי

חגית לבסקי

167 ועד-הצירים בירושלים

גדעון כינר

183 בינויה של ירושלים בתקופת השלטון הבריטי 1917–1948

מיכאל רומן

217 מעברו של המרכז הדמוגרפי והכלכלי מירושלים לתל-אביב בתקופת המנדט

אירים גרייצר

235 גדוד העבודה בירושלים – 1921–1929: מגיבוש אידיאולוגי להתיישבות עירונית

אברהם סלע

261 מאורעות הכותל (1929) – נקודת מפנה ביחסים בין יהודים לערבים?

- 279 הניסיונות ליצור רצף קרקעות יהודי בין תל־אביב לירושלים בתקופת המנדט
שלום רייכמן
- 303 מפת בעלויות הקרקע בירושלים בשנת 1947: ניתוח תפרוסת
דוד גרוסמן
- 313 המדיניות הציונית והתהוות הנוף היישובי בירושלים ובסביבתה
יוסף אבידר
- 321 ה"הגנה" בירושלים בתקופת המנדט
דוד ניב
- 333 אצ"ל בירושלים לפני הקמת המדינה
אלחנן אורן
- 341 המערכה על ירושלים ועל הדרך אליה והכרעתה במלחמת העצמאות
נתנאל לורך
- 377 בן־גוריון וקביעת ירושלים כבירת ישראל

חלק שלישי: דיונים

א. מאורעות תרפ"ט כנקודת מפנה

- דברי פתיחה
- 407 ישראל קולת
משתתפים
יגאל עילם 410, אליקים רובינשטיין 414, יוסף הלר 418, יוסי אבנרי 424
- ב. ירושלים בספרות העברית

- רות קרטון־בלום
- 431 דברי פתיחה: "העבר הענק נותן אותותיו בסלוף"
נורית גוברין
- 434 ירושלים ותל־אביב כמטאפורות בספרות העברית – התפתחותה של תדמית
חיים גורי
- 451 בין תל־אביב לירושלים
אהוד בן עזר
- 456 יש בלבי על ירושלים
- 463 רשימת המפות והאיורים
IX תקצירים באנגלית
תצלומים: I. אחרי עמ' 160; II. אחרי עמ' 320

מבוא

התנועה הציונית, ילידת המאה הי"ט, ינקה מראשית ימיה משתי מסורות תרבותיות ופוליטיות: כתנועת שחרור לאומית ינקה מערכי הליברליזם והתנועות החברתיות בנות זמנה ונשאה את פניה לחידושם, קידוםם ושיפורם של חיי העם; כתנועת תחייה תרבותית — טיפחה את הרומנטיקה הלאומית, נשאה את פניה לעבר וחיפשה בו את השורשים שמהם שאפה להצמיח תרבות לאומית חדשה. בכפל-פנים זה, אל העתיד, החידוש והשינוי המשחרר מזה, ואל העבר והמסורת המושרשת מזה, לא נבדלה התנועה הציונית משאר התנועות הלאומיות בנות הזמן. כמוהן נאלצה גם היא להתמודד עם הבעייתיות, שנולדה מן הרצון לעגן את החידוש, החילוני בעיקרו, במסורת התרבותית שהיתה דתית מעיקרה ואשר הציבה סייגים בפני מגמות ההתחדשות שהחלו להתבלט בחברה של הזמן.

אולם, בזיקתה של התנועה הלאומית היהודית אל המסורת היה יסוד שיחד אותה מן התנועות האחרות ושבגללו נעשה כפל-הפנים האמור בעייתי במיוחד. רוב התנועות הלאומיות צמחו בקרב עמים שישבו על אדמתם ההיסטורית, היו קשורים בה ואשר זיקתם אליה לא היתה מוטלת בספק. לעומת זאת, ניתוקו של העם היהודי ממולדתו במשך דורות רבים עורר שאלות ותהיות, בין היהודים לבין עצמם וגם מחוץ לקיבוץ היהודי, בדבר הקשר שבין שאיפת השחרור הלאומי ובין הטריטוריה הארצישראלית דווקא, ועוד יותר מזה, בדבר הזכות לממש את השאיפה הזו דווקא בה. ולאחר שאימצה לעצמה התנועה הלאומית היהודית את ארץ-ישראל, מולדת העבר, כיעד לזיקתה הטריטוריאלית בהווה, היא נאלצה לבסס את זיקתה זו על הזיכרונות ועל הגעגועים לימים רחוקים, לארץ האבות ולתפארת העבר.

כבר מימי קדם היה הקשר שבין העם היהודי לארץ-ישראל מעוגן בתודעה הקיבוצית הלאומית — כפי שהתגלמה בספר הספרים — בבירת הדתית המשולשת שבין העם, אלוהיו וארצו. משנות הקשר הפיזי בין רוב העם לארץ-ישראל, היתה במשך דורות רבים הזיקה הדתית לנושאת היחידה של הקשר ההיסטורי בין העם לארצו. זיקה זו התמקדה בירושלים, היא ציון, עיר המלכות ומשכן המקדש.

מאז חורבן בית ראשון ביטא שמה זה של ירושלים — ציון — את געגועיו של העם היהודי לארץ מולדתו: "על נהרות בבל, שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון" (תהילים קל"ז 1). אליה, אל ציון, נשא היהודי את פניו שלוש פעמים ביום בתפילה: "ותחזינה עינינו בשוכך לציון ברחמים". הכיסופים ל"שיבת ציון" זיהו את שיבת העם לארצו עם שיבת אלוהים לשכון בעמו ובארצו, וממילא היתה ירושלים, הכירה ההיסטורית

ומקום הר הבית, מוקד לכיסופים אלה. על כן גם דאגו היהודים בכל הדורות לקיים בירושלים מרכז של לימוד תורה, הממחיש את התפיסה בדבר הקשר הנצחי שבין הברית האלוהית ובין הזיקה של עם ישראל לארץ-ישראל.

התנועה הלאומית היהודית המודרנית, ששאפה לחדש את חיי העם ואת ריבונותו המדינית, עיגנה את שאיפותיה אלה בעולם ערכים ובמציאות מדינית שהיו חילוניים מעיקרם. אולם בבקשה להגשים את מטרותיה במולדת ההיסטורית של עם ישראל היא נענתה לכוחו החי של הזיכרון ההיסטורי, לחינניותם של הגעגועים לציון, שניזונו במידה רבה מן הזיקה הדתית לארץ-ישראל. אין תימה אפוא, שהתנועה הלאומית היהודית אימצה לעצמה את השם שביטא זיקה זו, "ציון". מונח זה הופיע בשמותיהן של אגודות לאומיות, כגון "אהבת ציון" ו"דרישת ציון", כבר בעשורים האחרונים של המאה ה-19. השם "חבת ציון", שהגדיר באופן ברור את האוריינטציה על ארץ-ישראל, נקבע (בשנת 1887) כשמה של התנועה ליישוב ארץ-ישראל שקדמה לתנועה הלאומית הפוליטית. ואילו התואר "התנועה הציונית", כשמה של התנועה הלאומית החדשה, נטבע לראשונה בשנת 1890, עוד לפני שהוקמה ההסתדרות הציונית בידי נתן בירנבאום, בכתב העת שלו *Selbst-Emancipation*. אכן "ציון" והזיקה היהודית המושרשת ל"ציון" – לירושלים – היתה העדות והאסמכתה לצדקת תביעתו הלאומית-פוליטית של העם היהודי על ארץ-ישראל.

יחסה של התנועה הציונית לירושלים, שאת שמה אימצה לעצמה, גילם בתוכו את עומק הבעייתיות שנבעה מהסתמכותה על הזיקה הדתית ההסטורית היהודית לארץ-ישראל. ירושלים סמל ומוקד לכיסופי הדורות היתה גם ליעדה הממשי של התנועה הלאומית המדינית החדשה. ממילא נתבעה בכך התנועה הציונית להתייחס אל ירושלים שבפועל, בהתאמה להתייחסותה לירושלים כסמל. אלא שמשימה זו לא היתה פשוטה כלל וכלל. היא דרשה להפקיע את ירושלים מאחיזה הבלעדית של הדת, לשחרר את השאיפות לגביה מגבולות הגעגועים ל"שובך לציון" או לחידוש המקדש, ולהחיל עליה את שאיפות ההתחדשות הארצית, הפוליטית, הלאומית. יתר על כן, מעבר ל"ירושלים של מעלה" התקיימה בכל הדורות "ירושלים של מטה", וירושלים זו, הממשית, מעוז "היישוב הישן" והאורתודקסיה בארץ-ישראל, ייצגה את כל מה שהתנועה הציונית, כתנועה של מודרניזציה לאומית, יצאה כנגדו. היא גילמה את השמרנות הנוקשה, את הפניית הפנים לעבר וקבלת דין הגלות, ומעל לכל – את חזית ההתנגדות לתנועה הציונית. מעל לכל אלה, בהיות ירושלים עיר מקודשת גם לנצרות וגם לאיסלם, עורר אימוצה בידי התנועה הלאומית היהודית בעיות סבוכות במישור הפוליטי הבינלאומי.

כיצד, באיזו מידה של מודעות ושל נחישות הדעת, ובייחוד באיזו מידה של הצלחה התמודדה התנועה הציונית עם האתגרים שהציבה בפניה ירושלים? לבעיה זו, על רבדיה השונים, הקדיש "המרכז לחקר הציונות והיישוב" שבאוניברסיטה העברית בירושלים את מפעלו הראשון – כנס חוקרים שהתקיים בירושלים בחודש שבט תשמ"ז. הוועדה שארגנה את הכנס (חברי הוועדה המארגנת של הכנס היו חברי המערכת של ספר זה,

הפרופסורים יהושע בן-אריה, נתום גרוס ושלום רייכמן, וכן הפרופסורים שלמה אבינרי וישראל קולת, והיא נעזרה בעצותיו וברעיונותיו של פרופסור שמואל אטינגר המנוח, שהלך מאתנו לא מכבר), פנתה אל חוקרים צעירים בעיקר, היסטוריונים, גיאוגרפים, אנשי מדעי החברה, חוקרי ספרות וסופרים וביקשה להאיר היבטים וביטויים שונים של הבעיה.

הספר, שבו כלולים המאמרים שהוגשו לכנס, מחולק לשלושה חלקים. הראשון והשני תוחמים את הדיון בתחומי הכרונולוגיים, בהתאם לשתי תקופות השלטון בארץ-ישראל, העות'מנית והמנדטורית, שבהן נאלצה התנועה הציונית להתמודד עם בעיית ירושלים בטרם היותה לבירת ישראל. החלק השלישי יוחד לשני דיונים שהתקיימו בעת הכנס. דיון אחד נסב על שאלת המפנה שחל במעמדה של ירושלים בתנועה הציונית, כתוצאה מעמידתה במוקד הקונפליקט היהודי-ערבי. דיון זה חבר להרצאתו של אברהם סלע, המברר את מקומם של סכסוך הכותל ומאורעות תרפ"ט במסכת הסכסוך שבין שני הלאומים. הדיון השני, שבמרכזו עמדה הרצאתה של נורית גוברין, נועד לברר את תדמיתה של ירושלים בספרות העברית המודרנית.

מאמרים אחדים מלווים באיורים ובמפות. אל הספר נלווים גם שני קבצי תמונות, לתקופה העות'מנית ולתקופת המנדט. בשני אלה רוכזו תצלומים המשקפים את פועלה של התנועה הציונית בירושלים, על הישגיו ומגבלותיו, ואת התמודדה שחלה במעמדה של העיר.

את הדיון בתקופה העות'מנית פותח מאמרו של ישראל ברטל, הבא לברר האומנם ניתן לראות ב"ציצאה מן החומות" במחצית השנייה של המאה הי"ט את ראשית הדרך המחדשת, הלאומית, או לכל הפחות המודרנית החילונית, של היהודים בארץ-ישראל. ותשובתו, הנשענת על מחקרו על מהותה של האורתודוקסיה היהודית, היא שלילית בעיקרה ומשייכת את ההתיישבות מחוץ לחומות לעידן הטרנס-לאומי. פנינה מורג-טלמון מראה, שיש להוציא מהכללה זו את היישוב הספרדי בירושלים, שנתפס למגמות של מודרניזציה לאומית-עברית והקים מאחז של ציונות בתוככי "היישוב הישן" בירושלים כבר בשלהי המאה הי"ט.

המאמרים הבאים בעקבותיהם של שני אלה והעוסקים במגוירים ובדרכי פעולה שונים של התנועה הציונית, מגלים רובם ככולם שמנהיגיה והעושים במלאכתה לא פטרו את עצמם מהתייחסות לירושלים, אולם התוצאות של התייחסותם זו היו דלות למדי. על יחס מסתייג במיוחד מלמדים מאמריהם של רן אהרונסון, יוסף גולדשטיין ויוסי כ"ץ. יחסם של אנשי העלייה הראשונה לעיר, כפי שבא לידי ביטוי בהתארגנותם הקשורה להתיישבות, נע בין אדישות להסתייגות. ציוני רוסיה לא התוו כל תוכניות מעשיות לגביה, ותנועת "חיבת ציון" הפגינה בשנותיה הראשונות יחס שלילי לעיר ולאוכלוסייתה היהודית.

על תמורה בהתייחסות לאחר גיבושה של הציונות הפוליטית והקמתה של ההסתדרות הציונית מלמדים מאמריהם של חיה הראל, מרגלית שילה וגם מאמרו הנזכר של יוסי כ"ץ. הרצל הכיר בצורך לתרגם את מרכזיותה הסמלית של ירושלים למרכזיות

פוליטית ואף התווה תוכניות למודרניזציה של העיר. המשרד הארץ-ישראלי בראשותו של רופין, נציגותה הרשמית הראשונה של התנועה הציונית בארץ-ישראל, כלל את ירושלים בתוכניות התיישבות ושיקום שונות ואף הקים בה מוסדות תרבות וכלכלה, אך הפער בין האידיאולוגיה, התוכניות והביצוע היה גדול מאוד. ואילו חובבי-ציון, בהנהגתו של אוסישקין, עברו גם הם מהפך ביחסם לירושלים בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה ועקב כך התוו תוכניות מפורטות לפיתוחה של העיר. אך פרוץ המלחמה מנע את הוצאתן אל הפועל.

מלחמת העולם הראשונה היא הפרק החותם את תקופת השלטון העות'מני, ובה גם הונחה תשתית ראשונה לתמורה ממשית במעמדה של ירושלים במפעל הציוני. על חלק מהתהוותה של תשתית זו מצביע נתן אפרתי במאמרו, המראה שהתעניינותם המיוחדת של חוגי היהדות האמריקנית הלא-ציונית ביישוב היהודי בירושלים חייב את הממסד הציוני להיכנס לזירה זו על מנת לבסס את מעמדו בה. ואולם, התמורה המהפכנית תבוא רק בסוף המלחמה.

לאחר הצהרת בלפור, ולאור ההסדרים הפוליטיים החדשים שנקבעו עם סיום מלחמת העולם, השתנה מעמדה של התנועה הציונית ביחס לארץ-ישראל מעיקרו, וממילא גם ביחס לירושלים. ירושלים היתה למרכז השלטון החדש, המנדטורי, והתנועה הציונית נדרשה לעצב מדיניות מעשית כלפיה ולתרגם את מעמדה הסמלי למעמד שבפועל. ראשית ההתמודדות עם הבעיות שהציגה ירושלים, הן כעיר מקודשת לדתות אחדות והן כמוקד "היישוב הישן", היתה בתקופת ועד-הצירים, כמתואר במאמרה של חגית לבסקי. בתקופה זו נקבע סופית מיקומם של המוסדות הציוניים המרכזיים בירושלים והוחל בהגשמת התוכניות להקמתה של האוניברסיטה העברית, שהורתן ולידתן עוד בתקופה שלפני המלחמה. ואמנם, מכאן ואילך, כפי שמלמדים המאמרים של גדעון ביגר ומיכאל רומן, התמקדה העשייה הציונית בירושלים בתחומי טיפוח הממסד הלאומי ה"שלטוני" והתורבותי העברי. הדבר בא לידי ביטוי בכינוי הפיזי של ירושלים, ובעיקר עם הקמתם של בנייני האוניברסיטה העברית (שנחנכה בשנת 1925) ושל בנייני "המוסדות הלאומיים", ובבנייתן של שכונות מורים ופקידים כבית הכרם ותלפיות. ואולם, המרכז הכלכלי של הבית הלאומי עבר לתל-אביב, שהיתה גם למרכזו של היישוב היהודי מבחינת האוכלוסייה ושנטלה לעצמה את הבכורה בתחום זה מירושלים.

בהקשר זה ראוי לציין, שתנועת העבודה הציונית קיימה את מוסדותיה העיקריים ומיקדה את פעילותה העירונית בתל-אביב ובחיפה דווקא; יוצא מכלל זה היה פועלו של "גדוד העבודה" בירושלים, המתואר במאמרה של איריס גרייצר. הגדוד פעל בירושלים כבר בימי ועד-הצירים וניסה להגשים בה את רעיונותיו בתחום ההתיישבות העירונית. אין כל ספק שהוא ניזון בפעולתו זו מעצם העובדה, שהבינוי היהודי היה בעיקר פרי יוזמה ציונית-ציבורית.

הבעייתיות הפוליטית המיוחדת לירושלים ומרכזיותה הגוברת במסכת הסכוכה של המאבק היהודי-ערבי על ארץ-ישראל נידונו בהקשרים שונים, וכן בדיון מיוחד שהוקדש למאורעות תרפ"ט (מובא בחלקו השלישי של הספר). ירושלים, מקום הר הבית ומשכנם

של הכותל המערבי מזה ושל קודשי האיסלם מזה, היתה גם הזירה לפעולות האיבה ולהתמודדות הצבאית. במאורעות תרפ"ט הגיעו המתחים שנבעו מן הסכסוך לידי התפרצות, שעל השלכותיה במישור הפוליטי, ביחסי יהודים וערבים, עומד אברהם סלע. יוסף אבידר ודוד ניב, זכרו לברכה (שנפטר לדאבון הלב תוך־כדי התקנת מאמרו לרפוס), סוקרים על יסוד ניסיונם האישי, המלווה בסקירה מקיפה, את התפתחותם של הכוחות הצבאיים היהודיים בירושלים — ה"הגנה", הכפופה למרות המוסדות הלאומיים, והאצ"ל הפורש. שניהם מראים, שגם בהקשר זה היו מאורעות תרפ"ט לנקודת מפנה, ואילו הדיון הנזכר (בהשתתפותם של ישראל קולת, יגאל עילם, אליקים רובינשטיין, יוסף הלר ויוסי אבנרי) מאיר את השפעתם של המאורעות — ושל בעיית ירושלים שהתגלמה בהם — על פלגים ומגזרים שונים בתנועה הציונית, הן ביחסם לירושלים והן בעמדותיהם בשאלת פתרון המדיני של הסכסוך.

התמורה במעמדה של ירושלים במפעל בנייתו של הבית הלאומי חייבה גם מדיניות מתאימה בנושא הקרקעות, בתוך העיר, מסביב לה ובדרך אליה. להישגים ולכישלונות בתחום זה נדרשים במאמריהם של יאיר פז, שלום רייכמן ודוד גרוסמן. בתקופת המנדט לא נוצלו האפשרויות ליצור רצף קרקעי בין ירושלים למוקדי האוכלוסייה היהודית במישור החוף. רוב הקרקע העירונית בירושלים לא עברה לבעלות יהודית והנוף היישובי של ירושלים וסביבותיה לא הפך להיות נוף "לאומי יהודי".

המהפך במצבה האסטרטגי והפוליטי של העיר התחולל במלחמת העצמאות, כמתואר במאמריהם של אלחנן אורן ונתנאל לורך. למערכה על ירושלים ועל הדרך אליה, שהיתה קשה ביותר בגלל ההישגים העומים שהושגו בנושאי הקרקע, האוכלוסייה והתשתית המשקית, נועד מקום מרכזי במערכת הלחימה כולה והיא גם שהניחה את הבסיס לכינון העיר כבירת המדינה העברית. ואולם, נדרשו נחישות הדעת והתבונה הפוליטית של דוד בן־גוריון על מנת לנצל את התשתית הקיימת שהונחה במשך עשרות שנים, לתרגם את ההישגים הצבאיים לעובדה פוליטית ולהכריז על ירושלים שהיא בירתה של מדינת ישראל.

חותם את הספר הדיון על מעמדה של ירושלים בספרות העברית. ממאמרה של נורית גוברין העומד במרכזו, כמו גם מדברי הפתיחה של רות קרטון־בלום, ומעדותיהם האישיות של הסופרים חיים גורי ואהוד בן־עזר, ניתן ללמוד שהתמורות המדיניות והמעשיות ביחסה של התנועה הציונית לירושלים לא שינו את יחסם של הספרות והסופרים אליה. בתודעתם של הסופרים תל־אביב היא שמילאה את תפקידה של מגלמת התחייה העברית. ירושלים, למרות המעמד המרכזי שניתן לה במפעל הציוני, נשארה מזוהה עם הישן, מבצר של שמרנות, אורתודוקסיה ותחושת הגלות.

המחקרים שהוגשו לכנס והמתפרסמים בספר זה הם רובם ככולם מחקרים חדשים, פרי התגובה של חוקרים על שאלה חדשה המופנית כביכול אל תחומי התעניינותם ובקיאיותם. מטבע הדברים, גם הכנס עצמו וגם הספר שבעקבותיו מלמדים, שעוד רב המקום להתגדר בו. תקופות שלמות וכן מגזרים שונים של התנועה הציונית עוד לא נחקרו

כלל מן הזווית המיוחדת של שאלת יחסה של התנועה הציונית לירושלים. למשל, עדיין לא נעשה מעקב אחר מעמדה של ירושלים במהלכים שנקטה התנועה הציונית לנוכח אתגרים פוליטיים משתנים, במישור הטקטי והאסטרטגי כאחד. עדיין אין מחקר שיטתי על יחסם של מפלגות וזרמים ציוניים שונים לירושלים. וכך הדבר גם לגבי עמדותיהם של אישים מרכזיים. מאמרים רבים בספר נוגעים בבעיות אלה, אך מעידים על החסר וקוראים להמשך המחקר. לדוגמה, הדיון במאורעות תרפ"ט נוגע בשאלת יחסו של הממסד הציוני לעיר, במקומה במדיניות הרוויזיוניסטית ובאידיאולוגיה של הציונות הדתית. יחסה של תנועת העבודה הציונית לעיר נידון כדרך אגב במאמר על "גדוד העבודה" ויחסם של ארתור רופין, מנחם אוסישקין, חיים וייצמן ודוד בן-גוריון אל העיר מקבלים הארות שונות במאמרים אחרים. הקורא ימצא גם שבעניינים מסוימים החוקרים חולקים זה על זה: נושא האוניברסיטה העברית, והיזומה להקימה בירושלים דווקא, מוסברים בדרכים שונות, וכך הדבר בנוגע לדרך הקשה שהובילה עד להגדרתה של ירושלים כבירת ישראל; וגם כאן עוד לא נאמרה המלה האחרונה. הספר משקף אפוא את מצב המחקר כיום וקורא להמשך הלימוד והדיון בבעיית מעמדה של ירושלים בתנועה הציונית.

אכן, תהליך הפיכתה של ירושלים ממוקד סמלי של כיסופים משיחיים למוקד פוליטי וריאלי של הלאומיות היהודית החדשה לא היה תהליך פשוט ומובן מאליו. המחקר שנעשה עד כה מלמד עד כמה היה התהליך הזה סבוך ואיטי, ותוצאותיו רחוקות משלמות. כשם שארץ-ישראל לא היתה עניין מובן מאליו על סדר יומה הפוליטי והממשי של התנועה הציונית בראשיתה, כך גם מקומה של ירושלים כבירה לא היה ברור ונתון בעת הקמתה של מדינת ישראל. יתר על כן, למרות הדרך הארוכה שעברה ירושלים מאז הקמת המדינה — דרך שמחקרה חורג מתחום עניינו של ספר זה — לא הצטמצמו ממדיה של הבעיה. עוד מוטל על העם היהודי ועל מדינת ישראל למצוא לירושלים את האזון העדין בין קדושתה הדתית, מעמדה הבינלאומי ומיקומה במוקד הריבונות המדינית וההתחדשות הרוחנית הלאומית.

*

לסיום, יורשה לי להודות לכל העושים במלאכה: ל"מרכז לחקר הציונות והיישוב", ולמנהלו, פרופסור יהושע בן-אריה, שיוזם את הכנס ואת הוצאת הספר, ועמד לצדי בחומר וברוח לאורך כל הדרך; לחברי המערכת (שכללה מלבדו גם את הפרופסורים נחום גרוס ושלום רייכמן), שהקפידו על הרמה המדעית ושסייעו בידי בעצה טובה בכל עת; למזכירת המרכז נירה לוי, שלא חסכה עמל הן בארגונו המוצלח של הכנס והן בכל הקשור בהפעלת המערכת הארגונית שליוותה את הכנתו של הספר; למרכז זלמן שזר, ובמיוחד למנהלו צבי יקותיאל, לעורך הלשון רפאל יוליוס ולמביא לבית הדפוס יצחק כהן, שמסירותם, יעילותם, דייקנותם וקפדנותם הן שאפשרו להוציא את הספר מן הכוח אל הפועל; לגרפיקאית תחיה רוזנטל, שהשכילה לבטא בעיצוב העטיפה

את רוחו של הספר; ואחרון-אחרון — למוסדות השונים שאיפשרו לנו להשתמש לצורך ספר זה בתמונות ובמפות שברשותם: הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון העיר ירושלים, ארכיון הקרן הקיימת לישראל, הספרייה המרכזית של האוניברסיטה העברית ביהר הצופים, ארכיון קיבוץ קרית ענבים וכן הוצאות הספרים יד יצחק בן צבי, חברת "כרטא", החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, מוסד הרב קוק ומכון ירושלים לחקר ישראל. יעמדו כולם על התודה והברכה.

חגית לבסקי

הציאה מן החומות — התפשטות הישן או ראשית החדש?

מבוא

כותבי תולדות ישראל בעת החדשה לא היו שווי־נפש כלפי מושגים ותארים שזיהו זמן עם עמדות ערכיות. השימוש במושגים כגון ישן או חדש, משמרים או מחדשים וכיוצא באלה, היה רווח למדי בחיבוריהם ההיסטוריים של ממשיכי מורשת ההשכלה היהודית ואנשי "חכמת ישראל". הראייה האירופוצנטרית של המאה ה־19, שנקלטה היטב בזרמים הרוחניים העיקריים שמהם צמחה ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית, לא היתה מסוגלת לצייר באופן אובייקטיבי את החברה המסורתית, שעדיין היתה רוב מניינו ורוב בניינו של עם ישראל. על אחת כמה וכמה שלא נטתה חסד למה שזוהה כאוונגארד של ערכי העבר המנוון — היישוב היהודי האשכנזי בארץ־ישראל. ההיסטוריון היינריך גרץ, שביקר בירושלים בשנת 1872, ראה בקהילה האשכנזית שישבה שם, בין יתר המגרעות שמצא בה, את המקור לדעות הקדומות על היהודים שהיו נחלתה של החברה האירופית. לדעת גרץ, בארצות התרבות עלה בידי היהודים, הודות לחריצותם ולכשרונותיהם, לזכות ליחס של כבוד בקרב העמים; נוהגים עמם כעם שווים במעלה ומקדמים אותם לפי הישגיהם עד למשרות הכבוד הרמות ביותר; הדעות הקדומות עליהם הולכות ונעלמות בדרך כלל, כל עוד אין מקור חדש המזין אותן. מקור כזה מצא גרץ כאמור בארץ־ישראל.¹

דברי גרץ הם דוגמה מובהקת לעמדתה השלילית של "חכמת ישראל" כלפי טיבה ומהותה של החברה היהודית בערי הארץ. אך מצד אחר ביקשה "חכמת ישראל", ואחריה ההיסטוריוגרפיה הלאומית המודרנית, את שורשי ההתחדשות התרבותית והרוחנית של היהודים דווקא בעולמה של החברה המסורתית שאותה ביקשה להעביר מן העולם. ארץ־ישראל נתייחדה כאחד המוקדים להמשכיות דיאלקטית זו. היישוב הישן, שקדם לעליות הלאומיות המודרניות של שלהי המאה ה־19 וראשית המאה העשרים, היה (והוא עודנו היום) נושא טעון מתחים לגבי כותב ההיסטוריה הלאומי־ציוני: מצד אחד נתגלמו ביישוב זה כל התכונות השליליות שביקשה הלאומיות המודרנית לעקור מן השורש תוך תהליך היווצרותו של עם יהודי "חדש"; ומצד אחר היה יישוב זה עדות חיה לרציפות הזיקה בין עם־ישראל לארצו וחוליה אחרונה בשלשלת מפעלי העלייה שהובלטו כל כך בכתיבה הציונית על ימי־הביניים וראשית העת החדשה.² כתוצאה מדואליות

1 'צ' גרץ, ררכי ההיסטוריה היהודית, ירושלים תשכ"ט, עמ' 282.

2 'י' ברטל, "יישוב ישן ויישוב חדש" — הדימוי והמציאות, קתדרה, 2 (תשל"ז), עמ' 9–11.

זו נולדו תבניות חשיבה וכתיבה, שגילו ביישוב הטרנס-ציוני בארץ-ישראל יסודות "ציוניים", או ששללו יסודות אחרים כ"בלתי ציוניים".

אמנם, לא תמיד נקראו הדברים בשמם, אך הפן הלאומי-רדיקלי של חלק נכבד מן ההיסטוריוגרפיה בלט הרבה יותר מן הפן האובייקטיבי השקול. היו גוונים שונים וצירופים אחדים של המגמות ל"ציוניזציה" של היישוב הטרנס-ציוני ושל הפרספקטיבה הציונית ביחס למה שהיה ראוי לעקירה ולשינוי. בעיקרו של דבר נבדלו התבניות ההיסטוריוגרפיות זו מזו במידה שבה החזירו את ראשית ה"חדש" אחורנית אל המאה הקודמת; או להיפך, במידת הצגת ה"חדש" (במובן הציוני-יישובי) כהמשך של מגמות שנתגלו כבר קודם לכן בתוך ה"ישן". הכיוון הראשון היה, ונשאר, במידת מה, עד היום אופייני לכתיבתם של מחברים לאומיים-רדיקליים, שזיהו אקטיביזם חברתי ומדיני ויכולת ארגון נוסח התנועות הפוליטיות של המאה העשרים בעליות החסידים וה"פרושים" לארץ-ישראל.³ הכיוון השני ננקט בעיקר בכתיבה ברוח "דתית-לאומית".⁴ חיפוש שורשי ה"חדש" ב"ישן", הנראה כ"מתחדש", וכנגדו המשכת ה"ישן" אל תוך ה"חדש", עד שעולה הטענה שבסופו של דבר אין כלל "חדש", שהרי ה"ישן" הוא ה"חדש", מצא ביטוי בסלקציה שעשו חוקרים בנושאים שנראו ראויים לדיון בתולדות היישוב הטרנס-ציוני.

השאיפה לעבודת האדמה בקרב בני יישוב זה (או הנטייה למקצועות פרודוקטיביים בכלל), שהסעירה את דמיונו של המתבונן הציוני, הביאה לריכוז הכתיבה בפרשיות שונות של ניסיונות לרכישת קרקע, תכניות התיישבות למיניהן ופעילות של חברות וארגונים בעלי מגמות פרודוקטיביסטיות. לעומת זאת נכתבו אך מעט מחקרים על הפעילות הכלכלית היהודית בערים, על המערכות הכלכליות המסועפות והמורכבות שעסקו באיסוף כספים בחוץ-לארץ והעברתם לארץ ועל השימוש שנעשה בכסף. אף בעבודות שנכתבו בשנים האחרונות על הארגון המרכזי שעסק במגבית במערב-אירופה — ה"פקידים ואמרכלים" של אמסטרדם — נמצא אך נגיעה שולית בעניין המרכזי שלשמו נוסד גוף זה: דרכי איסוף כספים, העברתם לארץ-ישראל וחלוקתם למקבלי התמיכה.⁵

הסלקציה המיוחדת במינה, שקבעה את תחומי המחקר, האצילה מעוצמתה גם על

3 השווה, למשל: ב"צ דינור, "הזמנים החדשים" בתולדות ישראל, אבחנתם, מהותם ודמותם, בתוך: במפנה הדורות, ירושלים תשל"ב, עמ' 26—29; הנ"ל, "היסודות האידיאולוגיים של העליות בשנות ת"ק—ת"ר", שם, עמ' 69—79. אך ראה לעומתו את גישת ר' מאהלר, האומר על עליות אלה: "... לא נבדלו עליות החסידים בעיקרן מן עליות תלמידי החכמים והמקובלים הקודמות להן. זאת בלבד, שהחסידות בחזקת תנועה המונית, הועילה לשלוח ארצה קבוצות עולים רבות ותכופות יותר מן אלה שאורגנו בעבר על ידי המקובלים." (דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, כרך ראשון, ספר רביעי מרחביה 1962, עמ' 127).

4 עבודותיהם של מ' אליאב, א' מורגנשטרן, י' שלמון, ובמידת מה גם מחקריו של י' כץ על הלאומיות היהודית. ראה, לפי שעה: י' ברנאי, "מגמות בחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי הביניים ותחילת העת החדשה", קתדרה, 42 (תשמ"ז), עמ' 94—97, 111, 115, 117—119.

5 א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ה.

הכתיבה האורתודוקסית האנטי-ציונית. בעלי הספרות האורתודוקסית העוסקת בתולדות היישוב הגיעו בחלקם, באורח שהוא אופייני לחברתם ולעולמם הרוחני, לטענה, שהם "הציונים" האמיתיים. לשיטתם, כל מגמה חדשה שטוענים לה בעלי "היישוב החדש" כבר נתקיימה ב"יישוב הישן": החל מעליית המונים ובניין יישובים וכלה במעבר לעבודת האדמה, שמירה עברית והגנה עצמית⁶ וראויים לעיון הדברים שלהלן, המדגימים היטב תכונה אורתודוקסית זו:

הדבר [ההתנגדות לפרסום ספר מסכם על מפעלי הוועד הכללי "כנסת ישראל". י"ב] נבע מסוכני החוגים שקבעו כי "העליה הראשונה" החלה בשנת תרמ"ג ושהעליות הקודמות, שהחלו בפועל מאה שנים לפני כן, "לא היה להן ערך לא במנין ולא בבנין" — לדעות כאלה נתפסו אף מצאצאי משפחות ירושלמיות ותיקות, שנמשכו אחר הלך רוח "מודרני" באותם הימים.⁷

היציאה מן החומות — מפעלו של "היישוב הישן"

אחד ממפעליו של "היישוב הישן", ששום תמורה בפרספקטיבה ההיסטורית איננה יכולה להפחית ממשקלו ההיסטורי, הוא מפעל היציאה מן החומות, שהרחיב את גבולותיה של ירושלים היהודית במחצית השנייה של המאה ה-19 מעבר לחומות העות'מניות של העיר העתיקה. "היציאה מן החומות" זכתה בשני העשורים האחרונים למחקר שיטתי בתחום הגיאוגרפי-היסטורי⁸ ותועדה במידת פרטנות כה גדולה, עד שהיום ניתן לעקוב בשיטתיות אחרי שלבי ההקמה, דרכי הארגון, התשתית הכלכלית, התכנון הפיזי והרקע הרעיוני לייסודן של מרבית השכונות. "בן-אריה קבע במחקריו, שהקמת השכונות היתה מפעלו של "היישוב הישן" וצייר בפרטות את ההתפשטות הדמוגרפית והגיאוגרפית של היישוב הזה מגרעינו המצומצם שבין החומות אל מחוצה להן. לדבריו:

תהליך הקמתן של השכונות היהודיות מחוץ לחומות ירושלים והתפתחותה של העיר החדשה היו תהליך פנימי בלבד, שניזון מגידולו ומהתפתחותו של היישוב היהודי הקרוי "הישן" בירושלים. העיר העתיקה קטנה היתה מלהכיל את הגידול והצמיחה של ירושלים במאה ה-19 וכך הלכה וגדלה ירושלים החדשה, ירושלים שמחוץ לחומות. מהגרים ומוסדות חדשים שהגיעו לירושלים במאה ה-19 הגיעו בעיקר לעיר העתיקה, ורק מכאן יצאו לבנות את העיר החדשה... ירושלים העתיקה היא שכנתה את ירושלים החדשה-היהודית.⁹

6 דוגמה אופיינית ביותר היא החיבור מוסד היסוד בעריכת א' הורוביץ, ירושלים תשי"ח. ראה שם, עמ' 53 — 118 והשווה: י' קניאל, המשך ותמורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 27 — 28.

7 מוסד היסוד, שם, עמ' 8.

8 ראה רשימה ביבליוגרפית מפורטת ביותר אצל י' בן אריה, עיר בראי תקופה, כ', ירושלים תשל"ט, עמ' 633 — 659.

9 שם, עמ' 239.